

De duivel op de kast: magische taal in het *Esbatement van vier personagien* van Hendrick Fayd'herbe

Femke Kramer

Samenvatting

In het *Esbatement van vier personagien*, gespeeld tijdens het Mechelse Blazoefees (1620), liet Hendrick Fayd'herbe zijn acteurs een magische formule uitspreken. Deze bijdrage verkent enkele dimensies van dat soort ritueel taalgebruik, uitgaand van de vraag of toeschouwers het denkbaar achtten dat de formule onbedoeld bovennatuurlijke effecten teweeg zou brengen.

Abstract

In his *Esbatement van vier personagien*, performed at a rhetoricians' convention in Mechelen (1620), Hendrick Fayd'herbe had his actors enunciate a magical formula. This contribution explores dimensions of such ritual language, starting from the question of whether spectators might have anticipated unintended supernatural effects after the utterance of the formula.

Het Mechelse Blazoefees in mei 1620 werd afgesloten met een opvoering van Hendrick Fayd'herbes *Esbatement van vier personagien*. Ofschoon het is geschreven in moderne alexandrijnen, ademt deze 'sappige letterkundige brok', die op een 'schoon peil van gezonde, frissche kunst' staat (Foncke, 1923, p. 15 resp. 13), een sfeer die herinnert aan oudere rederijkerskluchten, vooral die waarin personages een situatie orkestreren om anderen te doen vrezen dat er bovennatuurlijke krachten in het spel zijn. In het stuk van Fayd'herbe brengt een nachtelijke ontvoering van ('felle') Griet door een vermeende duivel haar man ('droncken') Claes ertoe ene Meester Steven te consulteren 'die alle tooverij en swarte consten can' (Fayd'herbe, 1621, p. lvii). Wat wij weten, maar Claes en Meester Steven niet, is dat Griet zich met opzet heeft laten schaken uit de echtelijke sponde door haar als duivel vermomde ex-geliefde Heyn. Dit om haar wederhelft te straffen voor en te genezen van zijn geldverslindende drank- en gokzucht.

Afgaand op *De schadt-kiste der filosofhen ende poeten*, waarin de bijdragen aan het Blazoefest anderhalf jaar later werden uitgegeven, had de pas heropgerichte rederijkerskamer De Peoene met deze ‘minutieus voorbereide en groots opgezette manifestatie’ gezelschappen uit Noord en Zuid uitgenodigd om artistiek gestalte te geven aan hun hoop op prolongatie van het op dat moment al bijna Twaalfjarige Bestand (Van Vaeck, 1992, p. 75; zie ook Van Melckebeke, 1862, p. 82-113). Volledig los van de vraag hoe de deelnemende gezelschappen picturaal, poëtisch en muzikaal vorm gaven aan hun hoop op definitieve vrede – vergeefs, achteraf – staat de volgende kwestie: zouden er toeschouwers zijn geweest die angstig hun adem inhielden toen de acteur in de rol van Meester Steven zijn tegenspeler Claes voordeed hoe hij ten behoeve van de duivelbezweering de magische formule ‘SATOR AREPO TENET OPERA ROTAS’ moest uitspreken, en Claes deze vervolgens, herhaaldelijk, verhaspelde tot een griezelige schoffering aan het adres van Satan (Fig. 1)?

Aan de andere kant van de Noordzee was de representatie van magie in het theater omgeven door spanning en sensatie. Tijdens voorstellingen van Christopher Marlowes *Doctor Faustus* meenden theaterbezoekers regelmatig ‘one devil too many’ op het toneel te zien verschijnen als de speler van Faustus’ rol een toverspreuk uitsprak. Voor het elizabethaanse schouwburgpubliek was niet uitgesloten dat magische woorden, zelfs indien uitgesproken door een acteur die alleen maar deed alsof, duivels en demonen konden mobiliseren (Sofer, 2009, p. 2). Hiermee bevond het zich in goed gezelschap. De beroemde occultist Heinrich Agrippa von Nettesheim legde rond 1533 in zijn *De occulta philosophia* uit dat ‘human imprecations’ zelfstandige krachten bevatten, of zelfs *zijn*, die autonoom interacties kunnen aangaan met andere elementen in het universum, ‘whereby things follow of their own accord, or sometimes are drawn unwillingly’ (Agrippa von Nettesheim, 1651, Book II, p. 337).

Aangenomen wordt dat Agrippa’s ‘taalhandelingstheorie’ (avant la lettre) een serieuze poging was om een rationele onderbouwing te geven aan het – destijds klaarblijkelijk wijdverbreide – preventieve of curatieve gebruik van gesproken of geschreven taal tegen onheil, tegenslag en gevreesde of bestaande aandoeningen bij mens, dier en gewas. Rituele *speech events* van dit type kwamen (en komen) over de hele wereld voor. Uit historisch en antropologisch onderzoek blijkt dat ritualisten en hun cliënten hun effectiviteit in essentie toeschrijven aan de therapeutische werking die zou uitgaan van blootstelling aan helend (vocaal) geluid, in combinatie met ceremoniële handelingen. De ‘magische’ connotaties van zulke heilzame soundscapes komen tot stand wanneer uitvoerders hun ritueel ‘semantiseren’, paradoxaal genoeg

met ‘verborgen’ en ‘geheime’ betekenissen, en deze vervolgens weer verfraaien (Kramer, 2023, p. 18 en verwijzingen aldaar).

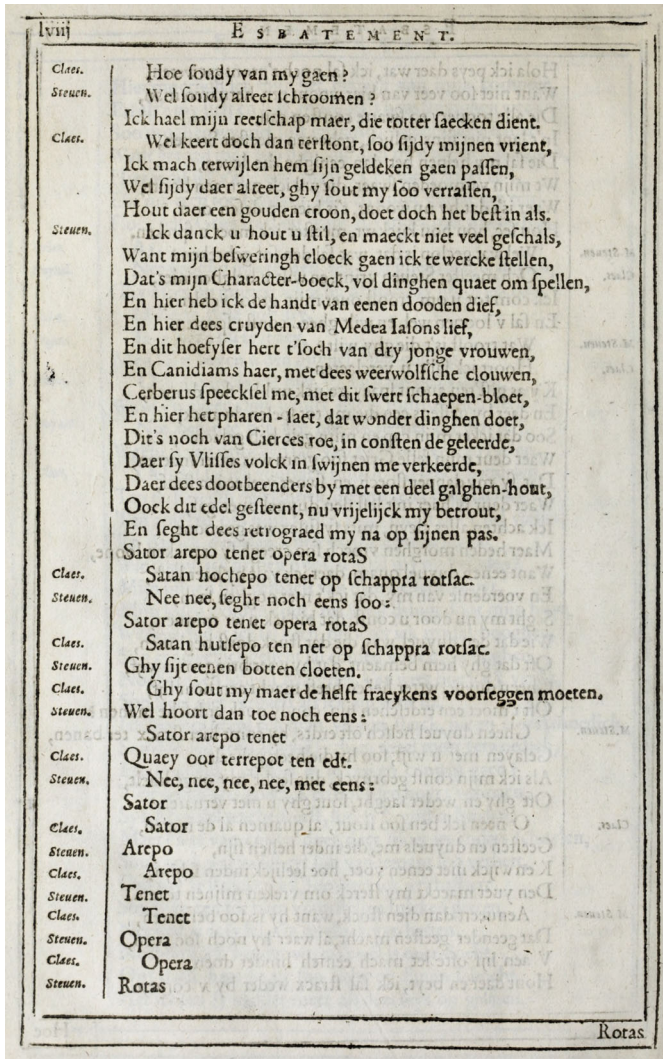

Fig. 1: Meester Steven beschrijft zijn attributen en demonstreert het uitspreken van de SATOR-formule (Schadt-kiste 1621, p. lviii).¹

¹ Verantwoording: p. lviii uit bijlage van Thieullier, J. (1621). *Schadt-kiste* (Thieullier, J. (1621). *Porphyre en Cyprine: treur-spel, verthoont by de redenrijcke gulde Die Peoen binnen Mechelen, op hen-lieder heer-lijcke Blasoen-Feest: gehouden den derden mey anno 1620* [...]. Mechelen: Hendrick laye); ex. Getty Research Institute, gedownload uit HathiTrust Digital Library, <<https://hdl.handle.net/2027/gri.ark:/13960/t2896j216?urlappend=%3Bseq=54>>.

Het oorspronkelijke idee van (genees)krachtige taal is herkenbaar in de zogenaamde *explicit primary performatives* waarmee vroegmoderne gebruikers van *incantamenta* hun rituelen metapragmatisch inleidden ('Ik bezweer en beles u...'). Het prefix 'be-' gecombineerd met een *verbum dicendi* (be-lezen, be-zweren, be-manen, be-spreken) suggereert dat de rituele handeling werd gezien als het 'toedienen' of 'aanbrengen' van (gesproken) taal. Meta-discursieve commentaren op (geparodieerde nep)incantaties in kluchtscènes bevestigden deze these (Kramer, 2023, p. 11-12).

Uitvoerders van rituelen waarin de (beschermende, helende of juist ziekte en rampspoed veroorzakende) werkzaamheid van inherent krachtige taal werd ingezet – vaak als *cunning folk* aangeduid – waren er in soorten en maten. Tot ver in de moderne tijd overigens: in de jaren 1920 kwam de befaamde etnograaf Frans Olbrechts in zijn geboortestad Mechelen een actieve 'belezer' op het spoor met wie hij van gedachten wisselde over de semantische, pragmatische en fonetische aspecten van zijn rituelen. Ook deze belezer bleek te werken vanuit de bovengenoemde overtuiging. Bovendien gaf hij desgevraagd aan dat de werking niet zozeer werd bepaald door de (onherleidbare) betekenis van zijn formules, maar veeleer door een accurate uitvoering van de strak geregimenteerde vocalisatie (Olbrechts, 1925, p. 73).

Kluchtauteurs in de pre(contra)reformatorische Lage Landen legden dit soort spraak doorgaans in de mond van onnozele dorpspastoors die in macaroni-Latijn pseudo-magisch-religieuze exorcismeformules loslieten op vermeende demonen. Voor Fayd'herbe moet een dergelijk parodiëren van roomse rituelen anathema zijn geweest, zeker gezien de ambities van De Peone om over het confessionele schisma heen verzoening tussen Zuid en Noord te bepleiten. Gelukkig kon hij met Meester Steven een ander, 'geleerd' type *cunning man* opvoeren. Dit type bediende zich niet van een wijwaterkwast en onbegrepen exorcismeformulieren, maar van 'dootbeenders', 'weerwolfsche clouwen', 'pharen-saet' en schriftmagie uit een 'character-boeck, vol dinghen quaet om spellen' (Fayd'herbe, 1621, p. lvij; zie Fig. 1). Mede dankzij de repressie van deze magiërs, onder meer op grond van een antimagieordonnantie van Filips II uit 1592, waarvoor Albrecht en Isabella in 1606 nog een bekrachtiging nodig achtten, weten we dat er in de Brabantse werkelijkheid van Fayd'herbe en zijn kunstbroeders aardig wat clientèle was voor 'meesters' als Steven (Gielis, 1995). Betekent dit dan ook dat er Blazoenfeestgangers in Mechelen waren die zenuwachtig werden toen Peone-acteurs de SATOR-formule correct, respectievelijk in een verbroddelde vorm – die een direct affront jegens de duivel behelsde – tot klinken brachten?

Zo ja, dan zou dat een revival impliceren van geloofsovertuigingen waarmee hun zestiende-eeuwse voorgangers schaterlachend korte metten hadden gemaakt (Kramer, 2023). Zo'n ervaring is niet ondenkbaar. Ook anno 2024 blijken volksstammen 'fluffy-minded' genoeg om geen weerstand te kunnen bieden aan wat Raymond Page karakteriseert als de 'lamentable tendency to flee from reason, common sense and practicality' (geciteerd in Mostert, 1995, p. 88). Als zich onder de toeschouwers al *believers* bevonden, dan zullen zij echter het vocaliseren van de formule zelf als ongevaarlijk hebben beschouwd. Die gold vooral als beschermende zegenspreuk met een specifieke brand- én rabiëswerende werkzaamheid. Het palindroom, vooral bekend in zijn verschijning als 'magisch vierkant' (Fig. 2), is daarnaast zwaar beladen met christelijke symboliek: je kunt de letters verkavelen op een kruisvorm waarin horizontaal en verticaal A(LPHA) PATER NOSTER O(MEGA) te lezen is, en bovendien zijn er op diverse manieren godvruchtige en anti-diabolische anagrammen mee te fabriceren (Braekman, 1997, p. 414-415; Foncke, 1957; Orcibal, 1954; Mostert, 1995, p. 86-87).

S	A	T	O	R
A	R	E	P	O
T	E	N	E	T
O	P	E	R	A
R	O	T	A	S

Fig. 2: *SATOR-formule in magisch vierkant.*

Juist die bijgelovigen zullen misschien wél nerveus zijn geworden van Claes' verhaspelingen van de spreuk tot 'satan hutsepo' en 'satan hochepo ten net op schappra rotsac'. Een enkeling heeft achteraf wellicht zelfs gedacht dat deze indirect aan de duivelse hervatting van de oorlog in 1621 hadden bijgedragen.

Over de auteur

Femke Kramer is als universitair docent aan de Letterenfaculteit in Groningen werkzaam op de grensvlakken van letterkunde, retorica en eco-stilistiek. Ze is opgeleid in de neerlandistiek en de theaterwetenschap in Leiden en Groningen en gepromoveerd op een studie over komisch rederijkerstoneel. Ze leidde twaalf jaar lang Theatergroep Marot, een gezelschap dat eigentijdse bewerkingen van vroegmodern toneelrepertoire speelde in binnen- en buitenland. Ze is mede-initiatiefnemer en programmateamleider van het Groningse *Environmental Humanities Network*.

Literatuurlijst

- Agrippa von Nettesheim, H.C.** (1651). *Three Books of Occult Philosophy*. (Transl. John French) Londen: Gregory Moule. <<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A26565.0001.001/1:16?rgn=div1;view=fulltext#h1>> [1 mei 2024].
- Braekman, W.** (1997). *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied. Gecommentarieerd compendium van incantamenta tot einde 16de eeuw*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. <https://www.dbnl.org/tekst/brae003midd01_01/index.php> [1 mei 2024].
- Fayd'herbe, H.** (1621). 'Esbatement Van vier personagien.' In Thieullier, J. (red.), *De schadt-kiste der filosofhen ende poeten [...]*. Mechelen: Hendrick Iaye, pp. liii-lx. <https://www.dbnl.org/tekst/thie008scha01_01/thie008scha01_01_0265.php#263> [1 mei 2024].
- Foncke, R.** (1923). *Hendrick Fayd'herbe, Esbatement van vier personagien*. Mechelen: Dierickx-Beke.
- Foncke, R.** (1957). 'Nog 't een en ander over de "sator/arepo..."-toverformule.' *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 66/3: 229-238.
- Gielis, M.** (1995). 'Magie in het oude hertogdom Brabant. Een onderzoek naar de heksenwaan en de waan der historici.' In Mostert, M. & Demyttenaere, A. (red.), *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, pp. 263-313.
- Kramer, F.** (2023). 'Disenchantment of the Word in Sixteenth-Century Dutch Farce.' *Journal of Historical Pragmatics*, 24/2: 276-301. <<https://doi.org/10.1075/jhp.20010.kra>> [1 mei 2024].
- Mostert, M.** (1995). 'De magie van het geschreven woord.' In Mostert, M. & Demyttenaere, A. (red.), *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, pp. 61-100.
- Olbrechts, F.** [1925]. *Een oud Mechelsch Bezweringsformulier*. Gent: Vanderpoorten.
- Orcibal, J.** (1954). "'Dei Agricultura": Le carré magique SATOR AREPO, sa valeur et son origine.' *Revue de L'histoire Des Religions*, 146/1: 51-66.
- Sofer, A.** (2009). 'How to Do Things with Demons: Conjuring Performatives in Doctor Faustus.' *Theatre Journal*, 61/1: 1-21.
- Van Melckebeke, G.J.J.** (1862). *Geschiedkundige aenteekeningen rakende de Sint-Jans-gilde, bygenaemd de Peoene, onder zinspreuk: In Principio Erat Verbum*. Mechelen: Dierickx-Beke.
- Van Vaeck, M.** (1992). 'De Schadt-Kiste der Philosophen ende poeten (Mechelen 1621): een blazoeneft aan de vooravond van het einde van het Bestand.' *De Zeventiende Eeuw*, 8: 75-80. <https://www.dbnl.org/tekst/_zev001199201_01/_zev001199201_01_0009.php> [1 mei 2024].